

मेळघाटतील कोरकू समाजाचे सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये

पी. एस. जोशी

एस. के. खाडे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, मारेगाव, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र, भारत

सारांश

मेळघाट परिसरातील कोरकू समाज हा महाराष्ट्रातील एक महत्त्वपूर्ण आदिवासी समाज असून त्यांची सामाजिक व सांस्कृतिक रचना वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची आहे. सदर संशोधन लेखामध्ये मेळघाटातील कोरकू समाजाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासामध्ये सामाजिक रचना, विवाह संस्था, नातेसंबंध, आर्थिक जीवन, सांस्कृतिक परंपरा, धार्मिक श्रद्धा, भाषा, शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक मूल्यव्यवस्था आणि आधुनिकीकरणाचा प्रभाव या घटकांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. कोरकू समाजाचे जीवन हे निसर्गशी घनिष्टपणे जोडलेले असून त्यांची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शेती, वनउत्पन्न संकलन, मजुरी आणि पशुपालन यांवर आधारित असल्याचे आढळून येते. कोरकू समाजामध्ये सामूहिकता, परस्पर सहकार्य, सामाजिक समता आणि निसर्गशी सुसंगत जीवन यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. सण-उत्सव, लोकनृत्य, लोकगीत, लोककथा आणि निसर्गपूजा हे त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाचे प्रमुख घटक आहेत. 'कोरकू' ही त्यांची मातृभाषा असून ती त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. तथापि, आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण, शासकीय योजना आणि माध्यमांच्या प्रभावामुळे त्यांच्या पारंपरिक सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनामध्ये बदल घडून येत आहेत. शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक संधीमध्ये काही प्रमाणात सुधारणा होत असली तरी पारंपरिक संस्कृतीचा ऱ्हास, सामाजिक एकात्मतेत घट आणि भाषिक-सांस्कृतिक ओळखीचे संकट यांसारखी आव्हानेही निर्माण होत आहेत. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, कोरकू समाज सध्या पारंपरिकता आणि आधुनिकता यांच्या संक्रमण अवस्थेत आहे. त्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेचे जतन करत शाश्वत आणि समावेशक विकास साधणे आवश्यक आहे.

सूचक शब्द : कोरकू समाज, मेळघाट, सामाजिक रचना, सांस्कृतिक परंपरा, निसर्गपूजा, आदिवासी जीवन, आधुनिकीकरण, सामाजिक परिवर्तन, लोकसंस्कृती, सांस्कृतिक ओळख.

प्रस्तावना

भारत हा विविध संस्कृती, भाषा, धर्म आणि परंपरांनी समृद्ध असा देश आहे. या विविधतेमध्ये आदिवासी समाजाला विशेष स्थान प्राप्त झाले आहे. आदिवासी समाज हा भारतीय संस्कृतीचा प्राचीन आणि मूलभूत घटक मानला जातो. त्यांच्या जीवनपद्धती, परंपरा, श्रद्धा, रूढी, लोककला आणि सामाजिक संघटना या भारतीय सांस्कृतिक वारशाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहेत. महाराष्ट्रातील मेळघाट परिसर हा आदिवासी बहुल प्रदेश असून येथे प्रामुख्याने कोरकू जमातीचे वास्तव्य आढळते. कोरकू समाज हा मध्यभारतामधील एक महत्त्वाचा आदिवासी समाज मानला जातो. महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाट प्रदेशात त्यांची लक्षणीय लोकसंख्या आढळून येते. सातपुडा पर्वतरांगांमध्ये वसलेला मेळघाट परिसर नैसर्गिक साधनसंपत्तीने समृद्ध असून येथील भौगोलिक परिस्थितीचा कोरकू समाजाच्या जीवनशैलीवर मोठा प्रभाव पडलेला आहे. जंगल, डोंगराळ भाग आणि ग्रामीण वातावरणाशी जुळवून घेत त्यांनी स्वतःची स्वतंत्र सामाजिक व सांस्कृतिक ओळख निर्माण केली आहे.

कोरकू समाजाची सामाजिक रचना पारंपरिक मूल्यांवर आधारित आहे. कुटुंब संस्था, नातेसंबंध, विवाह पद्धती, पारंपरिक पंचायत व्यवस्था आणि सामूहिक जीवनपद्धती ही त्यांच्या सामाजिक जीवनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. गावपातळीवरील 'कोरकू पंचायत' सामाजिक नियंत्रणाचे कार्य करते. समाजातील विविध वाद-विवाद, विवाहविषयक प्रश्न तसेच धार्मिक व सांस्कृतिक

कार्यक्रमांमध्ये पंचायत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. सामुदायिक जीवन, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक ऐक्य ही कोरकू समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक मूल्ये मानली जातात. सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून पाहता कोरकू समाज अत्यंत समृद्ध आहे. त्यांची लोकसंस्कृती, लोककथा, लोकगीते, नृत्यप्रकार, सण-उत्सव आणि धार्मिक श्रद्धा यांमध्ये त्यांची सांस्कृतिक ओळख प्रतिबिंबित होते. 'हरी' आणि 'जितोरी' यांसारखे पारंपरिक सण कृषी संस्कृतीशी निगडित आहेत. निसर्गपूजा, पूर्वजपूजा आणि विविध देवदेवतांवरील श्रद्धा त्यांच्या धार्मिक जीवनाचा महत्त्वाचा भाग आहे. कोरकू समाजात पारंपरिक वेशभूषा, अलंकार, खाद्यसंस्कृती आणि बोलीभाषेलाही विशेष महत्त्व आहे. आधुनिकीकरण, शिक्षण, नागरीकरण आणि शासकीय विकास योजनांमुळे कोरकू समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनामध्ये बदल घडून येत आहेत. आधुनिक शिक्षण आणि तंत्रज्ञानामुळे जीवनमानात काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली तरी पारंपरिक संस्कृती, भाषा आणि रूढी यांवर त्याचा परिणाम होताना दिसतो. त्यामुळे कोरकू समाजाच्या सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. सदर संशोधन लेखामध्ये मेळघाटातील कोरकू समाजाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा सविस्तर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. त्यांच्या सामाजिक रचना, परंपरा, सांस्कृतिक जीवन, श्रद्धा, रूढी आणि बदलत्या परिस्थितीतील जीवनपद्धतीचा अभ्यास करून कोरकू

समाजाचे वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न या लेखाद्वारे करण्यात आला आहे.

सामाजिक रचना व संघटन

कोरकू समाजाची सामाजिक रचना ही अत्यंत संघटित, परंपराधिष्ठित आणि सामूहिक स्वरूपाची आहे. या समाजाची सामाजिक संरचना मुख्यतः कुटुंब, कुळ, वस्ती (हॅम्लेट), गाव आणि व्यापक समुदाय या विविध स्तरांवर आधारित आहे. कोरकू समाजात व्यक्तीपेक्षा समूहाला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे सामुदायिक जीवनपद्धती, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक ऐक्य ही त्यांच्या सामाजिक संघटनेची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही कुटुंब, कुळ आणि समुदायाशी घट्टपणे जोडलेली असते. कोरकू समाजामध्ये पारंपरिक स्वरूपातील संयुक्त कुटुंब पद्धती दीर्घकाळ प्रचलित होती. एका घरात आई-वडील, विवाहित पुत्र, त्यांची पत्नी, मुले तसेच इतर नातेवाईक एकत्र राहत असत. शेती, जंगलातील कामे, पशुपालन आणि घरगुती जबाबदाऱ्या सामूहिक स्वरूपात पार पाडल्या जात. संयुक्त कुटुंबामुळे आर्थिक सुरक्षितता, सामाजिक संरक्षण आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकून राहण्यास मदत होत असे. परंतु आधुनिक शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, स्थलांतर, आर्थिक बदल आणि आधुनिक जीवनशैलीच्या प्रभावामुळे अलीकडच्या काळात लहान किंवा केंद्रित (न्यूक्लियर) कुटुंबांची संख्या वाढताना दिसून येते. तरीसुद्धा कौटुंबिक ऐक्य, नातेसंबंध आणि परस्पर सहकार्याची भावना आजही कोरकू समाजात दृढपणे आढळते.

कुटुंब संस्था ही कोरकू समाजाच्या सामाजिक जीवनाची मूलभूत एकक मानली जाते. कुटुंब केवळ निवासाची व्यवस्था नसून उत्पादन, उपभोग, श्रमविभाजन, मुलांचे समाजीकरण, संस्कार आणि सामाजिक नियंत्रण यांची प्रमुख संस्था म्हणून कार्य करते. बालकांना समाजातील मूल्ये, परंपरा, भाषा, रूढी आणि धार्मिक श्रद्धा यांचे शिक्षण कुटुंबातूनच मिळते. वडीलधारी व्यक्तींना विशेष सन्मान दिला जातो आणि त्यांच्या अनुभवाला सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत महत्त्वाचे स्थान असते. कोरकू समाजात कुळव्यवस्थेलाही विशेष महत्त्व आहे. विवाह, नातेसंबंध आणि सामाजिक व्यवहार हे कुळाच्या नियमांनुसार नियंत्रित केले जातात. समान कुळातील विवाहांना अनेक ठिकाणी निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळे कुळसंस्था सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी माध्यम म्हणून कार्य करते. याशिवाय गावातील विविध कुटुंबे व कुळे मिळून एक सामाजिक समुदाय निर्माण करतात. या समुदायामध्ये परस्पर साहाय्य, श्रमदान, सामूहिक शेतीकामे, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधी सामूहिक पद्धतीने पार पाडले जातात.

कोरकू समाजाच्या सामाजिक संघटनेमध्ये पारंपरिक नेतृत्वव्यवस्थेला विशेष स्थान आहे. गावपातळीवर 'पाटील' किंवा 'मुखिया' हा प्रमुख नेता मानला जातो. त्याचबरोबर गावातील ज्येष्ठ व्यक्ती, पंचायत सदस्य आणि

धार्मिक कार्ये करणारे व्यक्ती सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावतात. पारंपरिक पंचायत व्यवस्था ही समाजातील वाद-विवाद सोडविणे, विवाहविषयक प्रश्न, मालमत्तेचे वाद, सामाजिक नियमांचे उल्लंघन तसेच सामुदायिक कार्यक्रमांचे नियोजन यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य करते. पंचायतचे निर्णय समाजातील सदस्यांकडून मान्य केले जातात आणि त्याद्वारे सामाजिक शिस्त टिकवून ठेवली जाते. कोरकू समाजामध्ये सामाजिक नियम, रूढी आणि परंपरांचे पालन करण्यावर विशेष भर दिला जातो. समाजातील व्यक्तींचे वर्तन हे परंपरागत मूल्यांनुसार नियंत्रित केले जाते. सामूहिक नियंत्रण, सामाजिक मान्यता आणि लोकमत यांद्वारे सामाजिक शिस्त राखली जाते. समाजातील एकोपा, परस्पर विश्वास आणि सहजीवनाच्या भावनेमुळे सामाजिक संघटन अधिक बळकट बनते.

आधुनिकीकरण, शिक्षण, शासकीय योजना, नागरीकरण आणि बाह्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजाच्या सामाजिक रचनेत काही प्रमाणात बदल होत असले तरी त्यांची पारंपरिक सामाजिक संघटना आजही मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे. त्यामुळे कोरकू समाजाची सामाजिक रचना ही पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक परिवर्तन यांचा समन्वय साधणारी वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था म्हणून अभ्यासली जाते.

विवाह संस्था व नातेसंबंध

कोरकू समाजातील विवाह संस्था ही त्यांच्या सामाजिक जीवनातील अत्यंत महत्त्वाची आणि केंद्रस्थानी असलेली संस्था मानली जाते. विवाह हा केवळ दोन व्यक्तींमधील वैयक्तिक संबंध नसून दोन कुटुंबे, कुळे आणि वंशपरंपरांमधील सामाजिक व सांस्कृतिक बंध निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणून पाहिला जातो. त्यामुळे विवाहाला समाजामध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. विवाहसंस्थेमुळे समाजातील सामाजिक शिस्त, नातेसंबंधांची सातत्यता आणि सांस्कृतिक मूल्यांचे संवर्धन घडून येते. कोरकू समाजामध्ये विवाह प्रामुख्याने समाजमान्य नियम, परंपरा आणि रूढीनुसार पार पाडतो. विवाहासाठी योग्य वय, कुळ, नातेसंबंध आणि सामाजिक मान्यता या बाबींना विशेष महत्त्व दिले जाते. समान कुळातील विवाह अनेक ठिकाणी निषिद्ध मानले जातात, कारण कुळव्यवस्था ही रक्तसंबंधांच्या शुद्धतेशी जोडलेली मानली जाते. त्यामुळे विवाहासाठी वेगळ्या कुळातील जोडीदाराची निवड करण्याची प्रथा प्रचलित आहे. यामुळे समाजातील विविध कुटुंबांमध्ये सामाजिक संबंध अधिक दृढ होतात.

कोरकू समाजातील विवाहसंस्थेचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे 'वधूमूल्य' (Bride Price) ही प्रथा होय. या प्रथेनुसार वरपक्षाकडून वधूपक्षाला ठराविक स्वरूपात आर्थिक किंवा वस्तुरूप भेट दिली जाते. वधूमूल्य हे मुलीच्या श्रममूल्याचे

आणि तिच्या सामाजिक स्थानाचे प्रतीक मानले जाते. काही ठिकाणी धान्य, पशुधन, वस्त्रे किंवा आर्थिक स्वरूपात हे वधूमूल्य दिले जाते. तथापि आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे या प्रथेमध्ये काही प्रमाणात बदल होताना दिसून येतो. विवाहसोहळा हा कोरकू समाजामध्ये सामूहिक स्वरूपाचा असतो. विवाहप्रसंगी पारंपरिक विधी, गाणी, नृत्य, वाद्यसंगीत आणि सामूहिक मेजवानी यांना विशेष महत्त्व दिले जाते. संपूर्ण गाव आणि समुदाय विवाहसमारंभात सक्रिय सहभाग घेतो. विवाहातील विविध धार्मिक व सांस्कृतिक विधी हे पूर्वजांच्या परंपरांशी निगडित असतात. काही भागांमध्ये निसर्गपूजा, कुलदेवतांची पूजा आणि पूर्वजांचे स्मरण करून विवाहविधी पार पाडले जातात. या प्रक्रियेमुळे सामाजिक ऐक्य आणि सामुदायिक एकोप्याची भावना अधिक दृढ होते.

कोरकू समाजातील नातेसंबंधांची रचना ही मुख्यतः रक्तसंबंध (Consanguineal Relations) आणि विवाहसंबंध (Affinal Relations) यांवर आधारित आहे. आई-वडील, भाऊ-बहिण, काका, मामा, आत्या, मावशी यांसारख्या रक्तसंबंधांना विशेष महत्त्व दिले जाते. त्याचप्रमाणे विवाहानंतर निर्माण होणारे सासर-माहेर संबंध, जावई, सून, मेहुणे, दीर इत्यादी संबंधांनाही सामाजिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रत्येक नात्याशी निगडित विशिष्ट जबाबदाऱ्या, अधिकार आणि सामाजिक अपेक्षा निश्चित केलेल्या असतात. नातेसंबंध व्यवस्था ही कोरकू समाजाच्या सामाजिक संघटनेचा पाया मानली जाते. परस्पर सहकार्य, संकटसमयी मदत, श्रमदान, धार्मिक विधी आणि सण-उत्सवांमध्ये नातेवाईकांचा सक्रिय सहभाग आढळतो. विवाह, जन्म, मृत्यू यांसारख्या सामाजिक प्रसंगांमध्ये संपूर्ण नातेसंबंध जाळे एकत्रितपणे कार्य करते. त्यामुळे सामाजिक ऐक्य, भावनिक जवळीक आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना टिकून राहते.

कोरकू समाजामध्ये पारंपरिक नातेसंबंध प्रणाली सामाजिक नियंत्रणाचेही कार्य करते. व्यक्तीच्या वर्तनावर समाज आणि नातेवाईकांचे नियंत्रण राहते. समाजातील मानमरातब, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक सन्मान हे व्यक्तीच्या कौटुंबिक व सामाजिक संबंधांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे सामाजिक नियमांचे पालन करण्यावर भर दिला जातो. आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण, रोजगारासाठी स्थलांतर आणि बाह्य संस्कृतींच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजातील विवाहसंस्था आणि नातेसंबंध प्रणालीमध्ये काही प्रमाणात बदल घडून येत आहेत. प्रेमविवाह, लहान कुटुंब व्यवस्था आणि आधुनिक जीवनशैलीचा प्रभाव वाढताना दिसत असला तरी पारंपरिक विवाहपद्धती, सामुदायिक सहभाग आणि नातेसंबंधांचे महत्त्व आजही मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे. त्यामुळे कोरकू समाजातील विवाह संस्था व नातेसंबंध प्रणाली ही पारंपरिकता आणि आधुनिकता यांचा समन्वय साधणारी वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक व्यवस्था म्हणून अभ्यासली जाते.

आर्थिक जीवन व उपजीविका

कोरकू समाजाचे आर्थिक जीवन हे प्रामुख्याने निसर्गशी निगडित आणि प्राथमिक उत्पादन व्यवस्थेवर आधारित आहे. जंगल, जमीन, पाणी आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांवर त्यांची उपजीविका मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. परंपरेने कोरकू समाज हा कृषिप्रधान समाज म्हणून ओळखला जातो. ग्रामीण व डोंगराळ भागामध्ये वास्तव्यास असल्यामुळे त्यांच्या आर्थिक क्रियाकलापांवर भौगोलिक परिस्थितीचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. साधी जीवनशैली, मर्यादित संसाधने आणि श्रमाधारित अर्थव्यवस्था ही त्यांच्या आर्थिक जीवनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये मानली जातात. कोरकू समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. विशेषतः पावसावर अवलंबून असलेली पारंपरिक शेती मोठ्या प्रमाणात आढळते. मका, ज्वारी, बाजरी, तूर, सोयाबीन, भात आणि विविध कडधान्य पिकांची लागवड केली जाते. काही भागांमध्ये भाजीपाला, बटाटा तसेच नगदी पिकांचे उत्पादनही घेतले जाते. शेतीची साधने पारंपरिक स्वरूपाची असून बैलजोडी, लाकडी नांगर आणि स्थानिक कृषिंत्रांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. शेती ही प्रामुख्याने कुटुंबाधारित श्रमव्यवस्थेवर चालते. पुरुष, महिला आणि मुलेही शेतीच्या विविध कामांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतात.

कोरकू समाजाच्या आर्थिक जीवनात वनसंपत्तीला विशेष महत्त्व आहे. जंगलातून मिळणारे महुआ (मोह), तेंदूपत्ता, बांबू, मध, लाकूड, औषधी वनस्पती आणि इतर लघुवनोपज हे त्यांच्या उपजीविकेचे महत्त्वाचे साधन आहेत. महुआच्या फुलांचा उपयोग अन्न व पारंपरिक मद्यनिर्मितीसाठी केला जातो, तर तेंदूपत्त्यांचा वापर बीडी उद्योगासाठी केला जातो. अनेक कुटुंबे हंगामी स्वरूपात वनउत्पन्न संकलन करून त्यांची विक्री करतात. त्यामुळे जंगल हे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण आधारकेंद्र मानले जाते. मजुरी हेही कोरकू समाजाच्या उत्पन्नाचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. शेतीमजुरी, बांधकाम कामे, जंगलातील श्रमकामे आणि हंगामी रोजगारामध्ये अनेक कोरकू पुरुष व महिला कार्यरत असतात. आर्थिक दुर्बलता, अपुरी जमीनधारणा आणि शेतीवरील अनिश्चितता यांमुळे अनेकांना मजुरीवर अवलंबून राहावे लागते. काही कुटुंबे रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे किंवा इतर भागांकडे हंगामी स्थलांतर करतात. पशुपालनालाही कोरकू समाजाच्या आर्थिक जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. गायी, बैल, बकऱ्या, कोंबड्या आणि इतर पाळीव प्राणी हे त्यांच्या उपजीविकेचे पूरक साधन मानले जातात. पशुपालनामुळे शेतीसाठी आवश्यक श्रमशक्ती, दूध, खत आणि अतिरिक्त उत्पन्न उपलब्ध होते. ग्रामीण व जंगलाभोवतीच्या भागात पशुपालन हे पारंपरिक जीवनशैलीचा अविभाज्य भाग मानले जाते.

कोरकू समाजाचे आर्थिक जीवन हे ऋतुनिष्ठ स्वरूपाचे आहे. पावसाळ्यात शेतीकामे, उन्हाळ्यात वनउत्पन्न संकलन आणि इतर काळात मजुरी अशी कामांची विभागणी

आढळते. नैसर्गिक परिस्थिती, पर्जन्यमान आणि जंगलांवरील उपलब्धता यांवर त्यांचे आर्थिक चक्र मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते. त्यामुळे दुष्काळ, जंगलातील निर्बंध, नैसर्गिक आपत्ती किंवा पिकांचे नुकसान यांचा त्यांच्या जीवनमानावर थेट परिणाम होतो. आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजाच्या आर्थिक जीवनामध्ये लक्षणीय बदल घडून येत आहेत. नगदी अर्थव्यवस्थेचा प्रसार, बाजारपेठेशी वाढता संपर्क, आधुनिक कृषितंत्रांचा वापर आणि शासकीय विकास योजनांचा प्रभाव यामुळे पारंपरिक अर्थव्यवस्थेत बदल दिसून येतो. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), वनहक्क कायदा, स्वयंरोजगार योजना, बचत गट आणि विविध कृषी योजनांमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. काही युवक शिक्षण आणि नोकरीसाठी शहरी भागांकडे वळताना दिसतात.

तथापि, आजही कोरकू समाजाला गरिबी, बेरोजगारी, कुपोषण, अपुरी जमीनधारणा, जंगलांवरील निर्बंध आणि आर्थिक शोषण यांसारख्या अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. सावकार, व्यापारी आणि मध्यस्थांकडून होणारे शोषण ही देखील गंभीर समस्या आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांची पारंपरिक जीवनपद्धती, नैसर्गिक संसाधनांवरील अधिकार आणि सांस्कृतिक ओळख जपणे आवश्यक ठरते. अशा प्रकारे कोरकू समाजाचे आर्थिक जीवन हे पारंपरिक कृषी व वनाधारित अर्थव्यवस्था, श्रमाधारित उपजीविका आणि आधुनिक आर्थिक परिवर्तन यांच्या समन्वयातून विकसित झालेले वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूप दर्शविते.

सांस्कृतिक जीवन व लोकपरंपरा

कोरकू समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे अत्यंत समृद्ध, रंगीबेरंगी आणि परंपरांनी परिपूर्ण आहे. त्यांच्या संस्कृतीमध्ये निसर्गाशी असलेले घनिष्ठ नाते, सामूहिक जीवनपद्धती, धार्मिक श्रद्धा आणि लोकपरंपरांचे विशेष स्थान आढळून येते. कोरकू समाजाच्या दैनंदिन जीवनात सण-उत्सव, लोकनृत्य, लोकगीत, वाद्यसंगीत, लोककला, पारंपरिक वेशभूषा, बोलीभाषा आणि धार्मिक विधी यांना अत्यंत महत्त्व दिले जाते. ही सांस्कृतिक परंपरा पिढ्यान्पिढ्या मौखिक स्वरूपात पुढे नेली गेली असून ती त्यांच्या सामाजिक ओळखीचा आधार मानली जाते. कोरकू समाजातील सण-उत्सव हे मुख्यतः कृषीचक्र, ऋतू परिवर्तन आणि निसर्गपूजेशी संबंधित असतात. शेती हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे पेरणी, पावसाळा, पीककापणी आणि नवीन धान्य आगमन यांसारख्या टप्प्यांशी संबंधित अनेक पारंपरिक उत्सव साजरे केले जातात. 'हरी', 'जितोरी' आणि इतर स्थानिक सण हे कृषीसंस्कृतीचे प्रतीक मानले जातात. या सणांमध्ये संपूर्ण गाव एकत्र येऊन पूजा, नृत्य, गाणी आणि सामूहिक भोजन यांचे आयोजन केले जाते. निसर्गदेवता, ग्रामदेवता आणि पूर्वज यांच्यावरील श्रद्धा या सणांमधून स्पष्टपणे दिसून येते.

लोकनृत्य आणि लोकगीत हे कोरकू समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे प्रमुख घटक आहेत. विविध सण, विवाहसमारंभ, धार्मिक कार्यक्रम आणि सामुदायिक प्रसंगी स्त्री-पुरुष सामूहिक स्वरूपात नृत्य करतात. ढोल, नगारा, बासरी आणि इतर पारंपरिक वाद्यांच्या साथीने सादर केले जाणारे नृत्य हे त्यांच्या सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. लोकगीतांमध्ये निसर्ग, प्रेम, श्रमजीवन, सामाजिक संबंध, धार्मिक श्रद्धा आणि ऐतिहासिक घटना यांचे वर्णन आढळते. या गीतांमधून त्यांच्या भावविश्वाचे आणि जीवनदृष्टीचे दर्शन घडते. कोरकू समाजामध्ये लोककथा, म्हणी, दंतकथा आणि पारंपरिक कथा यांनाही विशेष महत्त्व आहे. या लोकपरंपरा मौखिक स्वरूपात एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केल्या जातात. लोककथांमधून समाजाचा इतिहास, पूर्वजांचे अनुभव, नैतिक मूल्ये आणि जीवनतत्त्वे जतन केली जातात. मुलांना सामाजिक नियम, नैतिकता आणि सांस्कृतिक परंपरांचे शिक्षण देण्यासाठी या कथांचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे लोककथा या केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून सांस्कृतिक संवर्धनाचे प्रभावी माध्यम मानल्या जातात.

कोरकू समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनामध्ये पारंपरिक वेशभूषा, अलंकार आणि खाद्यसंस्कृतीलाही महत्त्वाचे स्थान आहे. स्त्रिया पारंपरिक पोशाख, मणीमाळा, चांदीचे दागिने आणि विविध अलंकार वापरतात. पुरुष साधी पारंपरिक वेशभूषा परिधान करतात. त्यांच्या खाद्यसंस्कृतीमध्ये मका, ज्वारी, भात, कंदमुळे, वनफळे आणि महुआपासून तयार होणाऱ्या पदार्थांचा समावेश होतो. धार्मिक श्रद्धा आणि निसर्गपूजा या कोरकू संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी आहेत. जंगल, पर्वत, नद्या, वृक्ष आणि पूर्वज यांना पवित्र मानण्याची परंपरा आढळते. विविध देवदेवतांची पूजा, जत्रा आणि धार्मिक विधी समाजाच्या सांस्कृतिक ऐक्यास बळकट करतात. धार्मिक समारंभांमध्ये समुदायाचा सामूहिक सहभाग आढळून येतो, ज्यामुळे सामाजिक एकात्मता टिकून राहते.

कोरकू समाजातील सांस्कृतिक परंपरा या केवळ मनोरंजनापुरत्या मर्यादित नसून सामाजिक नियंत्रण, सांस्कृतिक सातत्य आणि सामुदायिक ऐक्य टिकवून ठेवण्याचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहेत. लोकनृत्य, लोकगीत आणि सण-उत्सव यांच्या माध्यमातून समाजातील सदस्यांमध्ये परस्पर सहकार्य, भावनिक जवळीक आणि सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. आधुनिकता, शिक्षण, माध्यमे, नागरीकरण आणि बाह्य संस्कृतींच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजाच्या पारंपरिक सांस्कृतिक जीवनामध्ये काही प्रमाणात बदल होताना दिसत आहेत. आधुनिक जीवनशैलीमुळे काही पारंपरिक रूढी आणि लोककला लोप पावत असल्या तरी अनेक भागांमध्ये सांस्कृतिक जतनासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. त्यामुळे कोरकू समाजाचे सांस्कृतिक जीवन हे परंपरा आणि परिवर्तन यांचा समतोल साधणारे वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक स्वरूप म्हणून अभ्यासले जाते.

धार्मिक श्रद्धा व निसर्गपूजा

कोरकू समाजाचे धार्मिक जीवन हे निसर्गाशी अतिशय जवळून जोडलेले असून त्यामध्ये निसर्गपूजेला केंद्रस्थानी स्थान आहे. जंगल, पर्वत, नद्या, झाडे, भूमी, सूर्य, पाऊस आणि इतर नैसर्गिक घटक यांना पवित्र मानण्याची परंपरा कोरकू समाजामध्ये प्राचीन काळापासून आढळून येते. निसर्ग हा जीवनाचा आधार असून त्याच्यामुळेच अन्न, पाणी, निवारा आणि उपजीविका मिळते, अशी त्यांची श्रद्धा आहे. त्यामुळे नैसर्गिक शक्तींना देवतास्वरूप मानून त्यांची पूजा केली जाते. कोरकू समाजामध्ये विविध स्थानिक देव-देवतांची उपासना केली जाते. ग्रामदेवता, कुलदेवता, वनदेवता तसेच पिकांचे आणि पावसाचे संरक्षण करणाऱ्या देवतांवर त्यांची विशेष श्रद्धा आहे. प्रत्येक गावामध्ये विशिष्ट देवस्थान किंवा पूजास्थळ आढळते. धार्मिक विधींच्या माध्यमातून समाजातील सदस्य देवतांकडून चांगले पीक, आरोग्य, समृद्धी आणि संकटांपासून संरक्षण मिळावे अशी प्रार्थना करतात. धार्मिक समारंभ हे प्रामुख्याने सामूहिक स्वरूपाचे असतात आणि त्यामध्ये संपूर्ण समुदायाचा सहभाग आढळतो.

पूर्वजपूजा ही कोरकू समाजाच्या धार्मिक जीवनातील एक महत्त्वपूर्ण परंपरा आहे. पूर्वज हे कुटुंब आणि समाजाचे रक्षणकर्ते आहेत, अशी श्रद्धा त्यांच्या मनामध्ये दृढपणे रुजलेली आहे. त्यामुळे विशेष प्रसंगी पूर्वजांचे स्मरण करून त्यांना अन्न, धान्य किंवा इतर प्रतीकात्मक अर्पणे केली जातात. पूर्वजांच्या आशीर्वादांमुळे कुटुंबामध्ये सुख, शांती आणि समृद्धी टिकून राहते, असा समाजाचा विश्वास आहे. कोरकू समाजातील धार्मिक विधी हे त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी घनिष्टपणे संबंधित आहेत. शेतीची सुरुवात, पेरणी, पीककापणी, विवाह, जन्म, मृत्यू आणि विविध सण-उत्सवांच्या वेळी धार्मिक विधी पार पाडले जातात. या विधींमध्ये पारंपरिक गाणी, नृत्य, पूजा आणि सामूहिक भोजन यांचा समावेश असतो. धार्मिक कार्यांमध्ये 'पडिहार' किंवा पारंपरिक पुजारी महत्त्वाची भूमिका बजावतो. तो धार्मिक विधी पार पाडण्याबरोबरच समाजाच्या धार्मिक परंपरांचे संवर्धन करण्याचे कार्य करतो.

निसर्गपूजा ही केवळ धार्मिक श्रद्धा नसून पर्यावरणाशी संतुलित संबंध राखण्याची जीवनपद्धती आहे. जंगल, वृक्ष आणि जलस्रोत यांचे संरक्षण करणे हे धार्मिक कर्तव्य मानले जाते. काही वृक्ष, टेकड्या किंवा जलस्रोत पवित्र मानले जात असल्यामुळे त्यांचे जतन केले जाते. या श्रद्धांमुळे पर्यावरण संरक्षणाची पारंपरिक भावना समाजामध्ये टिकून राहिलेली दिसते. कोरकू समाजामध्ये धर्म हा सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन म्हणूनही कार्य करतो. धार्मिक नियम, परंपरा आणि श्रद्धा यांच्या माध्यमातून समाजातील व्यक्तींच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवले जाते. नैतिक मूल्ये, परस्पर सहकार्य, वडीलधाऱ्यांचा सन्मान आणि सामाजिक शिस्त या बाबींना धार्मिक आधार प्राप्त झालेला आहे. त्यामुळे धर्म हा केवळ अध्यात्मिक श्रद्धेचा विषय नसून

सामाजिक ऐक्य आणि समूह एकात्मता बळकट करणारा घटक ठरतो.

सण-उत्सव आणि धार्मिक समारंभांमध्ये सामूहिक सहभागामुळे समाजातील सदस्यांमध्ये भावनिक जवळीक आणि सामाजिक बंध दृढ होतात. धार्मिक जीवनामुळे समाजामध्ये सामूहिकता, सहकार्य आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकून राहते. आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण, बाह्य धार्मिक प्रभाव आणि आधुनिकीकरणामुळे कोरकू समाजाच्या धार्मिक जीवनामध्ये काही प्रमाणात बदल होत असले तरी निसर्गपूजा, स्थानिक देवतांवरील श्रद्धा आणि पूर्वजपूजेची परंपरा आजही मोठ्या प्रमाणात टिकून आहे. त्यामुळे कोरकू समाजाचे धार्मिक जीवन हे पारंपरिक श्रद्धा, निसर्गाशी असलेले सखोल नाते आणि सामाजिक एकात्मता यांचे प्रतीक म्हणून अभ्यासले जाते.

भाषा व सांस्कृतिक ओळख

कोरकू समाजाची भाषा ही त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि मूलभूत घटक मानली जाते. 'कोरकू' ही त्यांची मातृभाषा असून ती त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पारंपरिक जीवनाशी घनिष्टपणे जोडलेली आहे. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून समाजाच्या इतिहास, परंपरा, श्रद्धा, लोकज्ञान, लोकसाहित्य आणि सांस्कृतिक स्मृती यांचे जतन व संवर्धन करणारी प्रभावी व्यवस्था आहे. त्यामुळे कोरकू भाषा ही त्यांच्या सामूहिक ओळखीचे प्रतीक मानली जाते. कोरकू भाषा ही प्रामुख्याने मौखिक परंपरेतून पुढे आलेली भाषा आहे. लोककथा, लोकगीत, म्हणी, धार्मिक मंत्र, पारंपरिक ज्ञान आणि दैनंदिन व्यवहार या सर्वांचे संवहन या भाषेद्वारे केले जाते. पिढ्यान्पिढ्या वडीलधाऱ्यांकडून मुलांकडे भाषा हस्तांतरित होत राहिल्यामुळे कोरकू समाजाची सांस्कृतिक सातत्यता टिकून राहिली आहे. त्यांच्या लोकपरंपरा, नृत्यगीते, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधींमध्ये कोरकू भाषेचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो.

कोरकू समाजाच्या सांस्कृतिक जीवनात भाषा ही भावनिक एकात्मतेचे आणि सामुदायिक ऐक्याचे साधन म्हणून कार्य करते. एकाच भाषेमुळे समाजातील सदस्यांमध्ये परस्पर जवळीक, विश्वास आणि सांस्कृतिक बंध दृढ होतात. भाषा ही त्यांच्या जीवनदृष्टी, निसर्गाशी असलेले नाते आणि पारंपरिक ज्ञानव्यवस्थेचे प्रतिबिंब मानली जाते. जंगल, शेती, औषधी वनस्पती, प्राणी-पक्षी आणि पर्यावरणाशी संबंधित अनेक स्थानिक संकल्पना कोरकू भाषेमध्ये आढळतात. त्यामुळे या भाषेमध्ये त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानसंपदेचा मौल्यवान ठेवा जतन झालेला आहे. कोरकू भाषेच्या माध्यमातून लोककथा, दंतकथा आणि ऐतिहासिक स्मृती पिढ्यान्पिढ्या जतन केल्या जातात. समाजातील नैतिक मूल्ये, सामाजिक नियम, धार्मिक श्रद्धा आणि जीवनपद्धती यांचे शिक्षण देखील भाषेद्वारेच दिले जाते. त्यामुळे भाषा ही सांस्कृतिक समाजीकरणाची महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया ठरते.

तथापि, आधुनिक शिक्षण, नागरीकरण, शासकीय प्रशासन, माध्यमे आणि बाह्य संस्कृतींच्या प्रभावामुळे कोरकू भाषेवर दबाव निर्माण होताना दिसत आहे. शाळांमध्ये प्रामुख्याने मराठी किंवा हिंदी माध्यमाचा वापर होत असल्यामुळे नवीन पिढीमध्ये स्थानिक बोलीचा वापर तुलनेने कमी होत आहे. शासकीय कामकाज, बाजारपेठ, रोजगार आणि प्रसारमाध्यमांमध्ये हिंदी व मराठी भाषांचे वर्चस्व वाढल्यामुळे कोरकू समाजातील अनेक लोक दैनंदिन व्यवहारासाठी या भाषांचा अधिक वापर करू लागले आहेत. भाषिक बदलांच्या या प्रक्रियेमुळे कोरकू भाषेच्या जतनासमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. काही ठिकाणी तरुण पिढीमध्ये मातृभाषेप्रती उदासीनता दिसून येते, ज्यामुळे पारंपरिक लोकसाहित्य, म्हणी, गीते आणि मौखिक ज्ञान हळूहळू लोप पावण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. भाषा लोप पावल्यास सांस्कृतिक ओळख, परंपरा आणि समाजाची ऐतिहासिक स्मृती यांनाही धोका निर्माण होऊ शकतो.

याच पार्श्वभूमीवर कोरकू भाषेचे संवर्धन आणि संरक्षण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. स्थानिक बोलीभाषेचा शिक्षणामध्ये समावेश, लोकसाहित्याचे दस्तऐवजीकरण, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन आणि भाषिक जागरूकता निर्माण करणे यांसारख्या उपाययोजनांद्वारे कोरकू भाषेचे जतन करता येऊ शकते. अशा प्रकारे कोरकू भाषा ही त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा आत्मा मानली जाते. भाषा, परंपरा आणि सांस्कृतिक स्मृती यांचा परस्परसंबंध कोरकू समाजाच्या सामाजिक जीवनाला विशिष्ट स्वरूप प्रदान करतो. त्यामुळे भाषा ही त्यांच्या सांस्कृतिक अस्तित्वाचे आणि सामाजिक सातत्याचे महत्त्वपूर्ण माध्यम म्हणून अभ्यासली जाते.

शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक परिवर्तन

कोरकू समाजाच्या सामाजिक जीवनामध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक परिवर्तन या घटकांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. परंपरेने कोरकू समाज हा जंगल व डोंगराळ भागामध्ये वास्तव्यास असल्यामुळे मुख्य प्रवाहापासून काही प्रमाणात दूर राहिला होता. त्यामुळे शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि सामाजिक विकासाच्या सुविधा दीर्घकाळ मर्यादित स्वरूपात उपलब्ध होत्या. अशिक्षितपणा, गरिबी, अंधश्रद्धा, कुपोषण आणि अपुरी वैद्यकीय सेवा या समस्यांमुळे त्यांच्या सामाजिक प्रगतीमध्ये अडथळे निर्माण झाले होते. तथापि, आधुनिक शिक्षण, शासकीय योजना आणि सामाजिक जागृती यांच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजामध्ये हळूहळू सामाजिक परिवर्तन घडून येताना दिसत आहे. पूर्वी कोरकू समाजामध्ये शिक्षणाकडे तुलनेने कमी लक्ष दिले जात होते. आर्थिक दुर्बलता, दुर्गम वस्ती, शाळांची कमतरता, भाषिक अडचणी आणि पारंपरिक जीवनशैली यांमुळे अनेक मुले शिक्षणापासून वंचित राहत होती. मुलांना लहान वयापासून शेती, जंगलातील कामे किंवा घरगुती

जबाबदाऱ्यांमध्ये सहभागी व्हावे लागत असल्यामुळे शिक्षणाचे प्रमाण कमी होते. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाकडे अधिक दुर्लक्ष होत असे.

परंतु अलीकडच्या काळात शासकीय योजना, आश्रमशाळा, वसतिगृहे, मोफत शैक्षणिक सुविधा, शिष्यवृत्ती योजना आणि सामाजिक जागरूकता यांच्या माध्यमातून शिक्षणाचा प्रसार वाढू लागला आहे. आदिवासी विकास विभागाच्या विविध योजनांमुळे कोरकू समाजातील मुलांना शालेय शिक्षणाची संधी उपलब्ध झाली आहे. शिक्षणामुळे समाजामध्ये नवीन विचार, जागरूकता आणि आत्मविश्वास निर्माण होत आहे. उच्च शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये युवकांचा कल वाढताना दिसून येतो. महिलांच्या शिक्षणामध्येही काही प्रमाणात सकारात्मक बदल होत आहेत. शिक्षणामुळे कोरकू समाजाच्या सामाजिक जीवनात परिवर्तनाची प्रक्रिया वेगाने घडू लागली आहे. पारंपरिक अंधश्रद्धा, रूढी आणि सामाजिक बंधने यांविषयी जागरूकता निर्माण होत आहे. आधुनिक शिक्षणामुळे आरोग्य, स्वच्छता, स्त्री-पुरुष समानता, कुटुंब नियोजन आणि सामाजिक अधिकार यांविषयीची समज वाढत आहे. काही युवक शासकीय व खासगी क्षेत्रामध्ये रोजगार मिळवून आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होत आहेत.

आरोग्याच्या दृष्टीने पाहता, कोरकू समाजाला दीर्घकाळ अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. मेळघाट परिसरामध्ये कुपोषण, बालमृत्यू, माता मृत्यू, संसर्गजन्य आजार आणि अपुरी आरोग्यसेवा या समस्या विशेषतः प्रकर्षाने दिसून येतात. दुर्गम भौगोलिक परिस्थिती, गरिबी, अपुरा आहार आणि आरोग्य सुविधांचा अभाव यांमुळे आरोग्य स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. अनेक गावांमध्ये अद्यापही आरोग्य केंद्रे, प्रशिक्षित डॉक्टर आणि औषधोपचाराच्या सुविधा मर्यादित आहेत. कोरकू समाजामध्ये पारंपरिक उपचार पद्धतींचे महत्त्व आजही टिकून आहे. औषधी वनस्पती, स्थानिक वैद्य, झाडफुंक आणि पारंपरिक ज्ञानाच्या आधारे अनेक आजारांवर उपचार केले जातात. जंगलातील विविध वनस्पतींचे औषधी उपयोग याबाबत त्यांच्याकडे पारंपरिक ज्ञानसंपदा उपलब्ध आहे. तथापि, काही वेळा आधुनिक वैद्यकीय उपचारांपासून दूर राहिल्यामुळे गंभीर आरोग्य समस्या निर्माण होतात.

शासकीय आरोग्य योजना, अंगणवाडी सेवा, पोषण आहार कार्यक्रम, लसीकरण मोहिमा आणि जनजागृती उपक्रमांमुळे आरोग्य क्षेत्रात काही प्रमाणात सुधारणा होताना दिसून येते. महिलांचे आणि बालकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी विशेष कार्यक्रम राबविले जात आहेत. स्वच्छता, पोषण आणि आरोग्य शिक्षणाविषयी जागरूकता निर्माण करण्याचे प्रयत्नही केले जात आहेत. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमध्ये आधुनिकता, शिक्षण, माध्यमे, रस्ते, दळणवळण आणि शासकीय हस्तक्षेप यांचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. पारंपरिक जीवनशैलीमध्ये बदल होत असून आधुनिक विचारसरणीचा प्रभाव वाढत आहे. विवाह पद्धती, कुटुंब

व्यवस्था, रोजगाराच्या संधी, पोशाख, आहार आणि सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल होताना दिसतात. काही सकारात्मक बदल घडत असले तरी पारंपरिक संस्कृती, भाषा आणि लोकपरंपरांवरही त्याचा परिणाम होत आहे. अशा प्रकारे कोरकू समाजामध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक परिवर्तन यांची प्रक्रिया एकाच वेळी पारंपरिकता आणि आधुनिकता यांच्या परस्परसंबंधातून विकसित होत आहे. विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे संरक्षण करत सामाजिक प्रगती साधणे ही काळाची महत्त्वाची गरज आहे.

सामाजिक मूल्यव्यवस्था

कोरकू समाजाची सामाजिक मूल्यव्यवस्था ही त्यांच्या पारंपरिक जीवनपद्धती, सांस्कृतिक श्रद्धा आणि सामुदायिक जीवनावर आधारित आहे. समाजातील व्यक्तींचे वर्तन, परस्पर संबंध, सामाजिक जबाबदाऱ्या आणि जीवनदृष्टी या सर्वांवर या मूल्यव्यवस्थेचा प्रभाव दिसून येतो. कोरकू समाजामध्ये व्यक्तिवादापेक्षा सामूहिकतेला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही समुदायाचा अविभाज्य भाग मानली जाते आणि सामूहिक हिताला वैयक्तिक हितापेक्षा अधिक प्राधान्य दिले जाते. कोरकू समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणजे समूहभावना आणि परस्पर सहकार्य होय. गावातील विविध सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक कार्यांमध्ये सामूहिक सहभागाची परंपरा आढळते. शेतीकामे, घरबांधणी, सण-उत्सव, विवाह आणि संकटकाळात समाजातील सदस्य एकमेकांना मदत करतात. श्रमदान, परस्पर सहकार्य आणि सामूहिक जबाबदारी यांमुळे समाजातील एकोपा दृढ राहतो. संकटाच्या काळात समुदायातील लोक एकमेकांच्या पाठीशी उभे राहतात, ही त्यांच्या सामाजिक जीवनाची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब आहे.

प्रामाणिकपणा, विश्वास आणि परस्पर आदर या मूल्यांना कोरकू समाजामध्ये विशेष महत्त्व आहे. सामाजिक संबंध हे विश्वास आणि नैतिकतेवर आधारित असतात. वडीलधाऱ्यांचा सन्मान करणे, पाहुणचार करणे आणि समाजातील प्रत्येक व्यक्तीशी सन्मानपूर्वक वागणे ही महत्त्वाची सामाजिक मूल्ये मानली जातात. कुटुंबातील तसेच समाजातील ज्येष्ठ व्यक्तींचे मार्गदर्शन समाजामध्ये आदराने स्वीकारले जाते. कोरकू समाजाची मूल्यव्यवस्था ही सामाजिक समता आणि सहजीवनाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. समाजामध्ये परस्पर सहकार्य, सामायिक सहभाग आणि सामूहिक निर्णय प्रक्रियेला महत्त्व दिले जाते. गावातील पंचायत व्यवस्था सामाजिक शिस्त राखण्याचे कार्य करते. समाजातील वाद-विवाद सामूहिक पद्धतीने सोडविले जातात आणि सामाजिक ऐक्य टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

निसर्गाशी सुसंगत जीवन जगणे हे कोरकू समाजाच्या मूल्यव्यवस्थेचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. जंगल, पाणी, जमीन आणि इतर नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांचा आदर

करण्याची भावना समाजामध्ये आढळते. निसर्ग हा जीवनाचा आधार आहे, अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाला सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. वृक्षतोड टाळणे, जलस्रोतांचे जतन करणे आणि जंगलाशी संतुलित संबंध राखणे या बाबी त्यांच्या पारंपरिक मूल्यांमध्ये समाविष्ट आहेत. कोरकू समाजामध्ये परंपरा, रूढी आणि सामाजिक नियमांचे पालन करण्यावर विशेष भर दिला जातो. समाजातील सदस्यांचे वर्तन हे पारंपरिक मूल्यांनुसार नियंत्रित केले जाते. विवाह, सण-उत्सव, धार्मिक विधी आणि सामाजिक व्यवहार यांमध्ये परंपरांचे पालन केले जाते. पंचायत व्यवस्था, लोकमत आणि सामाजिक मान्यता यांच्या माध्यमातून सामाजिक नियंत्रण राखले जाते. समाजाच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तींना सामाजिक स्तरावर समज दिली जाते किंवा काही वेळा सामाजिक निर्बंधही लादले जातात.

सामाजिक मूल्यव्यवस्थेमुळे कोरकू समाजामध्ये स्थैर्य, एकात्मता आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकून राहण्यास मदत होते. सामूहिक जीवनपद्धतीमुळे समाजातील सदस्यांमध्ये भावनिक जवळीक आणि सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. त्यांच्या मूल्यव्यवस्थेमध्ये मानवी संबंध, सहजीवन आणि नैतिकतेला विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. आधुनिकीकरण, शिक्षण, नागरीकरण आणि बाह्य संस्कृतींच्या प्रभावामुळे कोरकू समाजाच्या पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेमध्ये काही प्रमाणात बदल होताना दिसतात. व्यक्तिवाद, नगदी अर्थव्यवस्था आणि आधुनिक जीवनशैलीचा प्रभाव वाढत असला तरी सामूहिकता, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक ऐक्य ही मूलभूत मूल्ये आजही मोठ्या प्रमाणात टिकून आहेत. त्यामुळे कोरकू समाजाची मूल्यव्यवस्था ही पारंपरिक आदिवासी जीवनदृष्टी आणि आधुनिक सामाजिक परिवर्तन यांचा समन्वय दर्शविणारी वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था म्हणून अभ्यासली जाते.

आधुनिकीकरणाचा प्रभाव

आधुनिकीकरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक व्यापक आणि गतिशील प्रक्रिया असून तिचा प्रभाव समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि राजकीय जीवनावर पडत असतो. मेळघाटातील कोरकू समाजदेखील या प्रक्रियेपासून अलिप्त राहिलेला नाही. शिक्षण, तंत्रज्ञान, दळणवळण, शासकीय विकास योजना, नागरीकरण, बाजारपेठ व्यवस्था आणि माध्यमांच्या प्रसारामुळे कोरकू समाजाच्या पारंपरिक जीवनपद्धतीमध्ये लक्षणीय बदल घडून येत आहेत. आधुनिकतेमुळे समाजाच्या जीवनमानामध्ये काही सकारात्मक सुधारणा झाल्या असल्या तरी पारंपरिक संस्कृती, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक ऐक्यावर त्याचे काही नकारात्मक परिणामही दिसून येतात.

आधुनिकीकरणामुळे कोरकू समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार वाढू लागला आहे. पूर्वी शिक्षणापासून दूर असलेला समाज

आता शाळा, आश्रमशाळा, महाविद्यालये आणि विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून शिक्षणाकडे वळताना दिसतो. शिक्षणामुळे सामाजिक जागरूकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि नवीन विचारसरणी विकसित होत आहे. युवकांमध्ये रोजगार, स्वावलंबन आणि सामाजिक प्रगतीबाबत जागृती निर्माण होत आहे. महिलांच्या शिक्षणातही वाढ होत असून त्याचा सकारात्मक परिणाम समाजाच्या एकूण विकासावर दिसून येतो.

आरोग्य क्षेत्रातही आधुनिकतेमुळे काही प्रमाणात सुधारणा झालेली आढळते. शासकीय आरोग्य सेवा, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, लसीकरण मोहिमा, पोषण कार्यक्रम आणि आरोग्य जनजागृती यांमुळे लोकांच्या आरोग्य स्थितीत बदल घडत आहेत. स्वच्छता, पोषण आणि वैद्यकीय उपचारांविषयीची जागरूकता वाढत आहे. रस्ते, वाहतूक आणि दळणवळण सुविधांमुळे दुर्गम भागांपर्यंत आरोग्य सेवा पोहोचण्यास मदत झाली आहे. आर्थिक क्षेत्रात आधुनिकतेमुळे नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. बाजारपेठेशी वाढलेला संपर्क, नगदी अर्थव्यवस्थेचा प्रसार, शासकीय रोजगार हमी योजना, स्वयंरोजगार योजना आणि आधुनिक कृषितंत्रांचा वापर यांमुळे काही प्रमाणात आर्थिक प्रगती होत आहे. काही युवक शिक्षण घेऊन शासकीय किंवा खासगी क्षेत्रामध्ये नोकरी मिळवू लागले आहेत. स्थलांतर, व्यवसाय आणि लघुउद्योगांच्या माध्यमातूनही आर्थिक पर्याय निर्माण होत आहेत.

तथापि, आधुनिकीकरणाचे काही नकारात्मक परिणामही कोरकू समाजावर दिसून येतात. आधुनिक जीवनशैली, वाह्य संस्कृतीचा प्रभाव आणि बाजारपेठेचे वाढते वर्चस्व यांमुळे पारंपरिक संस्कृतीचा हळूहळू ऱ्हास होताना दिसतो. लोकगीत, लोकनृत्य, पारंपरिक भाषा, धार्मिक श्रद्धा आणि सामूहिक जीवनपद्धती यांमध्ये बदल घडून येत आहेत. नवीन पिढीमध्ये पारंपरिक संस्कृतीप्रती आकर्षण कमी होत असल्याचे दिसून येते. सामाजिक एकात्मतेवरही आधुनिकतेचा परिणाम जाणवतो. पूर्वी सामूहिकतेवर आधारित असलेले सामाजिक जीवन आता काही प्रमाणात व्यक्तिकेंद्री होत आहे. संयुक्त कुटुंब पद्धतीऐवजी लहान कुटुंबांची संख्या वाढत आहे. बाजारपेठेवर आणि नगदी अर्थव्यवस्थेवर वाढते अवलंबित्व यामुळे परस्पर सहकार्य आणि सामूहिक जबाबदारीची भावना काही प्रमाणात कमी होताना दिसते.

मूल्यव्यवस्थेमध्येही बदल घडून येत आहेत. पारंपरिक सामाजिक नियम, रूढी आणि नैतिक मूल्यांमध्ये आधुनिक विचारसरणीमुळे परिवर्तन होत आहे. युवकांमध्ये आधुनिक शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव वाढत आहे. यामुळे सामाजिक संबंध, विवाह संस्था, वेशभूषा, खाद्यसंस्कृती आणि जीवनशैलीमध्ये बदल दिसून येतात. सांस्कृतिक ओळखीचे संकट हे आधुनिकीकरणामुळे निर्माण झालेले एक महत्त्वपूर्ण आव्हान आहे. हिंदी, मराठी आणि इतर प्रमुख भाषांच्या प्रभावामुळे कोरकू बोलीभाषेचा वापर कमी होत आहे. पारंपरिक लोकज्ञान, मौखिक

साहित्य आणि सांस्कृतिक परंपरा हळूहळू लोप पावण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक जतन आणि संवर्धनाची आवश्यकता अधिक प्रकर्षाने जाणवते. या सर्व प्रक्रियांमुळे कोरकू समाज सध्या पारंपरिकता आणि आधुनिकता यांच्या संक्रमण अवस्थेत असल्याचे दिसून येते. एकीकडे समाज आधुनिक शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि आर्थिक प्रगतीकडे वाटचाल करीत आहे, तर दुसरीकडे पारंपरिक संस्कृती, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक ओळख जपण्याचा प्रयत्नही करीत आहे. त्यामुळे कोरकू समाजाचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन हे परिवर्तन आणि सातत्य यांचा समन्वय साधणारे स्वरूप दर्शविते. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, कोरकू समाजाचा अभ्यास हा सामाजिक परिवर्तन, सांस्कृतिक सातत्य आणि आधुनिकीकरण प्रक्रियेच्या प्रभावांचे आकलन करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये त्यांच्या सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण करत समावेशक आणि शाश्वत विकास साधणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

मेळघाटातील कोरकू समाजाची सामाजिक-सांस्कृतिक रचना ही पारंपरिक मूल्ये, निसर्गाधारित जीवनपद्धती आणि सामूहिकतेवर आधारित असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते. त्यांचे आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक जीवन हे जंगल, शेती आणि लोकपरंपरांशी घनिष्ठपणे जोडलेले आहे. आधुनिकीकरण, शिक्षण आणि शासकीय योजनांमुळे त्यांच्या जीवनमानात काही सकारात्मक बदल घडून आले असले तरी पारंपरिक संस्कृती, भाषा आणि सामाजिक मूल्यांवर त्याचा परिणाम होताना दिसतो. त्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये कोरकू समाजाची सांस्कृतिक ओळख जपत समावेशक आणि शाश्वत विकास साधणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. भारत का राजपत्र (6 सप्टेंबर, 1950), भाग 2, खण्ड 3, विधि मंत्रालय की अधिसूचना सं. क.नि.आ. 510, पृष्ठ क्र. 5971
२. फडके डॉ. सुधीर (१९६३): "महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न", पृष्ठ क्र. १९.
३. एम. एन. श्रीनिवास (१९६६): "सोशल चेंज इन मॉडर्न इंडिया", ओरिएंट लॉंगमन प्रायव्हेट लिमिटेड, नवी दिल्ली.
४. महाराष्ट्र शासन (१९६८): "गॅझेटियर ऑफ इंडिया, महाराष्ट्र स्टेट, अमरावती डिस्ट्रिक्ट", पृष्ठ क्र. ७ व ९.
५. पी:(१९६९) श्रीवास्तव .एन . "मध्य प्रदेश डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर्स "ईस्ट निमाड ;, मॉडर्न प्रिंटरी लिमिटेड, इंदूर, पृ.९५-९० .क्र .
६. लोकराज्य (डिसेंबर १९८३): "आदिवासी विशेषांक", पृष्ठ क्र. ४.

७. आर. एन. कस्ट (१९८४): "द जर्नल ऑफ द रॉयल एशियाटिक सोसायटी ऑफ ग्रेट ब्रिटन अँड आयरलैंड", केब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, न्यू सिरीज, खंड १६, अंक २, पृ. क्र. १६४-१७९.
८. स्टीफन फुक्स (१९८८): "द कोरकूस ऑफ द विंध्य हिल्स", इंटर-इंडिया पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, पृ. क्र. २२-२४.
९. देवगावकर डॉ. शैलजा (१९८९): "वैदर्भियआदिवासी जीवन आणि संस्कृती", पृ.क्र.५४-५५.
१०. ओ. पी. शर्मा (१९९१): "शेड्युल्ड ट्राइब पॉप्युलेशन इन लिटरेचर कोर", कृपाल पब्लिकेशन्स, नवी दिल्ली, पृ. क्र. १४८.
११. गिरासे प्रा. एस. पी. (जुलै-सप्टेंबर १९९४): "हाकारा - वर्ष पंधरावे अंक तिसरा", पृष्ठ क्र. १९-२९.
१२. गारे डॉ. गोविंद (१९९४): "आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन", पृष्ठ क्र. ४-३२.
१३. हरिप्रसाद जोशी (१९९४): "कोरकू जनजाति", म.प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी, भोपाल, पृष्ठ क्र. 16।
१४. काकडे डॉ. विजय (१९९८): "तिसऱ्या जगाच्या कल्याणाचा केवारी- अमर्त्य सेन (लेख)", अमर्त्य सेन - कल्याणाचा कारागीर, पृष्ठ क्र. ३७.
१५. देवगावकर डॉ. एस. जी. (२००१): "महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती", पृष्ठ क्र. २४८.
१६. देवगावकर डॉ. शैलजा., देवगावकर डॉ. शं. गो. (२००१): "आदिवासी विश्व", पृष्ठ क्र. ४८.
१७. गोरे डॉ. गोविंद (२००२): "महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती", पृष्ठ क्र. १७ व १८.
१८. गुजाल डॉ. मंदू (२००३): "जनजातींची सामाजिक-आर्थिक उन्नती", पृष्ठ क्र. ९.
१९. बोधनकर डॉ. सुधीर व अलोनी, प्रा. विवेक (२००३): "सामाजिक संशोधन पद्धती", पृष्ठ क्र. ४१.
२०. बसंत निरगुणे (२००४): "आदिवर्त म.प्र. की जनजातियाँ", महावीर पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, इन्दौर, पृष्ठ क्र. 180-181।
२१. मुखर्जी डॉ. रवींद्रनाथ (२००४): "सामाजिक मानवशास्त्र की रूपरेखा", पृष्ठ क्र. ३३९.
२२. एस. पी. भट्ट (२००६): "कोरकू जनजाति के विद्यार्थियों की प्राथमिक शिक्षा एवं पोषण पर मध्याह्न भोजन कार्यक्रम का प्रभाव", शोध प्रबंध, बरकतउल्ला विश्वविद्यालय, भोपाल, पृष्ठ क्र. 17।
२३. योगेन्द्र सिंह (२००६): "भारतीय परंपरा का आधुनिकीकरण", रावत पब्लिकेशन्स, जयपुर।
२४. उंबरकर डॉ. दिनकर (२००७): "कोरकू आदिवासी-सामाजिक विकास आणि शासकीय कल्याणकारी योजना", पृष्ठ क्र. ७ व ८.
२५. कन्हडे डॉ. वी. एम. (२००७): "शास्त्रीय संशोधन पद्धती", पृष्ठ क्र. १०९.
२६. आकरे डॉ. बी. एन. (ऑक्टो.-२००९): "आदिवासी जीवनावर सामुदायिक विकास योजनेचा झालेला परिणाम", पृष्ठ क्र. ४.
२७. एम. एल. गुप्ता एवं बी. डी. शर्मा (२००९): "समाजशास्त्र", साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आगरा, पृष्ठ क्र. 699-702.
२८. कुलकर्णी डॉ. शौनक (ऑक्टो.-२००९): "महाराष्ट्रातील आदिवासी", पृष्ठ क्र. ५७.
२९. गारे डॉ. गोविंद (जुलै-२००९): "आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ", पृष्ठ क्र. ३९.
३०. आगलावे डॉ. प्रदीप (जुलै-२०१०): "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", पृष्ठ क्र. ३४२-३७०.
३१. कन्हडे डॉ. वी. एम. (सप्टें.-२०१०): "आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र", पृष्ठ क्र. १८-२६४.
३२. भारत की जनगणना (२०११): "अॅनालिटिकल रिपोर्ट ऑफ प्रायमरी सेन्सस अॅक्टिव्हिटी : अध्याय ६ - डेमोग्राफी ऑफ शेड्युल्ड ट्राइब".
३३. भारत की जनगणना (२०११), महाराष्ट्र के जनजातियों की विशिष्ट सारणियाँ।
३४. अवचार, व. प. (२०१३). *मेळघाटातील कोरकूंच्या सामाजिक व आर्थिक विकासावर त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यांचा प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन* (पीएच.डी. प्रबंध). सं. गा. बा. अ. वि. अमरावती.
३५. चौधरी, एच. आर. आणि अजीज, ए. ई. पी. (२०२०): "द कोरकू ट्राइब ऑफ मेलघाट रिजन इन इंडिया अँड देअर करंट स्टेट : □न एथ्नोग्राफिक स्टडी", *द ओरिएंटल अँथ्रोपोलॉजिस्ट*, खंड २०, अंक १, पृ. क्र. ९७-११२.
३६. नागोरी, नि. (२०२१). *कोरकू जनजाति के सामाजिक आर्थिक विकास में आधुनिकीकरण के प्रभाव का समाजशास्त्रीय अध्ययन खंडवा एवं बुरहानपुर जिले* (के विशेष संदर्भ में) (पीएच.डी. प्रबंधदेवी अहिल्या .(विश्वविद्यालय, इन्दौर.
३७. गाहुले, एम" : (२०२५) .एस .हाउसिंग टायपोलॉजी इन कोरकू ट्रायबल सेटलमेंट्स इन मेलघाट रिजन, महाराष्ट्र", *जर्नल ऑफ इमर्जिंग टेक्नॉलॉजीज अँड इनोव्हेटिव्ह रिसर्च*, खंड १२, अंक ५, पृ-२९६ .क्र . ३०२